

УДК 159.923

Ірина ЛИСЕНКОВА,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку
людини вищого навчального закладу “Відкритий міжнародний
університет розвитку людини “Україна”, м. Миколаїв

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ

У статті порушено проблему аналізу психології емоційної сфери дітей. Проаналізовано теоретичні основи формування емоційної сфери, основні закономірності зазначеної сфери. Подано результати дослідної роботи з аналізу основних теорій емоцій, які розроблялись та використовуються вченими-психологами класиками та сучасними дослідниками у сфері загальної психології, спеціальної психології та психології емоційного розвитку особистості.

Ключові слова: емоції, емоційна сфера, емоційний розвиток, теорії емоцій, психологія емоцій, психологія емоційної сфери.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Серед глобальних проблем людства, що найгостріше заявляють про себе в новому ХХІ столітті, особливе місце займає психічне і фізичне здоров'я дітей. Численні підходи до вирішення цієї проблеми найчастіше ґрунтуються на вивченні якості медичного обслуговування, внутрішньосімейної атмосфери і відносин дитини з близькими дорослими, вивченні екологічної обстановки, соціального оточення, сприйнятливості дітей до захворювань та інших зовнішніх чинників.

Значно менш вивчені внутрішні чинники, що впливають на психічне здоров'я дітей і найважливіші умови, що визначають це благо-

© Лисенкова І.

получчя. Як один з таких внутрішніх чинників, що є могутнім регулятором психіки дитини, а відповідно і її здоров'я, можна розглядати емоційну сферу як складно організовану систему регуляції поведінки дитини.

Емоційна сфера дитини розглядається так: як одна з базових передумов загального психічного розвитку; як ядро становлення особистості дитини (О. В. Запорожець); як один з фундаментальних внутрішніх чинників, що визначають психічне здоров'я дитини і становлення її початково здорової психіки.

Якщо відчуття, сприймання, мислення людини відображають властивості, закономірності предметів, речей та явищ, то в переживаннях людини відображається її ставлення до предметів, явищ, подій дійсності, залежно від того, як ці предмети задовольняють або не задовольняють потреби людини. Емоція – це оцінка у формі переживання інформації про зовнішній та внутрішній світ, яка надходить у мозок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Від давнини до сучасності фізіологи пов'язували й пов'язують емоційні стани людини з різними змінами в організмі, з різними тілесними проявами. Наприкінці XIX століття була висунута теорія, згідно з якою емоція виникає лише як наслідок внутрішніх, фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі. У ході дослідження даного питання вченими було представлено велику кількість теорій емоцій. Це еволюційна теорія походження емоцій С. Darwin [1], рудиментарна теорія емоцій G. Spencer і його учнів [2], психоаналітична концепція емоцій [3], структурна теорія емоцій J. Papez [4], органічна теорія емоцій James-Lange [5] тощо.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та розкритті проблеми психології емоційної сфери дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Еволюційна теорія походження емоцій С. Darwin опублікована в книзі “Вираз емоцій у людини і тварин” [1; 6; 7] в 1872 році. У ній еволюційний принцип застосовується до психологічного розвитку живого організму і доводиться, що між поведінкою тварини і людини є подібні закономірності. Як показав С. Darwin, у зовнішньому виразі різних емоційних

станів, в експресивно-тілесних рухах багато загального у антропоїдів і сліпонароджених дітей. Ці спостереження лягли в основу його теорії. Емоції, за цією теорією, з'явилися в процесі еволюції живих істот як життєво важливі механізми пристосування, які сприяли адаптації організму до умов і ситуацій його життя. Тілесні зміни, що супроводжують різні емоційні стани, зокрема пов'язані з відповідними емоціями рухи, за С. Darwin, є не що інше як рудименти реальних адаптивних реакцій організму [8].

Рудиментарна теорія емоцій розвиває еволюційну ідею про походження емоцій, оцінюючи їх з боку поведінкової сфери. Після публікації робіт С. Darwin ряд психологів (G. Spencer і його учні, Т. Рибо і його школа, частина школи німецької біологічно орієнтованої психології) почали розвивати ідеї про біологічне походження людських емоцій з афектних і інстинктивних реакцій тварин. Передбачається, що емоції є залишковими проявами афектів, що колись супроводжували повноцінні біологічні реакції. Згідно з даною концепцією, виразні рухи, що супроводжують наш страх, розглядаються як рудиментарні реакції при втечі й обороні, а виразні рухи, що супроводжують наш гнів, розглядаються як рудиментарні залишки рухів, що колись супроводжували у наших тваринних предків реакцію нападу. Страх почав розглядатися як “загальмована втеча”, а гнів як “загальмована бійка”, тобто емоції позиціонуються як “затухаюче відлуння” елементарних програм поведінки. Логіка даної теорії призводить до декількох спірних висновків про відмирання емоцій як таких і не пояснює різноманітність емоційного світу людини [2].

Психоаналітична концепція емоцій звертає увагу на енергетичну складову психічних процесів, розглядаючи в цьому плані й емоційну сферу. Незважаючи на те, що запропонований відвернутий варіант тлумачення емоцій був мало прив'язаний до організації мозку, він надалі привернув увагу багатьох дослідників, які займалися даною проблемою. Згідно з думкою S. Freud, несвідоме є джерелом надлишку енергії, яку він визначає як лібідо. Структурний зміст лібідо обумовлений конфліктною ситуацією, яка мала місце у минулому і зашифрована на інстинктивному рівні. Потрібно відзначити, що факти, які

свідчать про виражену пластичність нервової системи, погано узгоджуються з ідеєю “законсервованого” конфлікту, не говорячи вже про те, що в цій гіпотезі погано є видимий біологічний сенс. З часом психоаналіз дійшов висновку, що енергія “несвідомого” не зберігається в структурах мозку як “дефект розвитку”, а є наслідком появи в нервовій системі надлишку енергії як результату недосконалої адаптації особи в соціумі. Наприклад, А. Адлер вважав, що більшості дітей спочатку властиво відчуття власної недосконалості, у порівнянні з “усемогутніми дорослими”, що веде до формування комплексу неповноцінності. Розвиток особи, згідно з переконаннями А. Адлера, залежить від того, яким чином цей комплекс компенсуватиметься. У патологічних випадках людина може намагатися компенсувати свій комплекс неповноцінності за рахунок прагнення до влади над іншими [3].

Структурна теорія емоцій Ж. Рарез – класичний приклад нейропсихологічного підходу до розгляду емоцій – була опублікована в 1937 році. Вивчаючи емоційні розлади у хворих з поразкою гіпокампу і поясної звивини, Дж. Пейпец висунув гіпотезу про існування єдиної системи, яка об’єднує ряд структур мозку і створює мозковий субстрат для емоцій. Ця система становить замкнений ланцюг і охоплює: гіпоталамус, передньовентральне ядро таламуса, поясну звивину, гіпокамп і мамілярні ядра гіпоталамуса. Вона отримала назву “коло Дж. Пейпеца”. Пізніше, 1952 року, ця структура була названа Поллом Мак-Ліном лімбічною системою (назва враховувала, що поясна звивина обволікає передній мозок). Джерелом збудження лімбічної системи є гіпоталамус, активність якого модулюють структури середнього мозку, що пролягають нижче, і через таламус передають збудження до поясної звивини кори великих півкуль. За Дж. Пейпцом, поясна звивина є субстратом усвідомлених емоційних переживань. Сигнали від поясної звивини через гіпокамп і мамілярні тіла знов досягає гіпоталамуса, забезпечуючи зворотний зв’язок у лімбічній системі. Отже, суб’єктивні переживання, що виникають на рівні, контролюють вісцелярні і моторні вияви емоцій. Існує низка заперечень проти теорії Дж. Пейпеца. Так, в експерименті показано, що стимуляція гіпокампу людини електричним струмом не супроводжується появою емоцій

(страху, гніву), а суб'єктивно пацієнти відчувають лише сплутану свідомість [4; 9].

Органічну теорію емоцій James-Lange висунули незалежно один від одного американський філософ і психолог У. Джеймс і данський медик К. Г. Ланге в 1880–1890 роках. Підставою для теорії послужив аналіз відповідності між об'єктивним виявом активності вегетативної сфери і суб'єктивним відчуттям емоції, що виникала. Згідно з даною теорією, емоційне відчуття – це вияв у свідомості функціональних перебудов в організмі, що відбуваються на рівні вегетативної нервової системи. Зовнішнє роздратування викликає рефлекторні зміни в діяльності серця, диханні, кровообігу, тонусі м'язів, унаслідок чого у свідомість проєктуються різні відчуття, з яких і складається переживання емоцій. Тобто спочатку під дією зовнішніх стимулів відбуваються характерні для емоцій зміни в організмі і тільки тоді як наслідок виникає сама емоція. Якщо вегетативні реакції є причиною, а емоції наслідком у континуумі взаємодії організму з середовищем, то “ми сумуємо, тому що плачемо, сердимося, тому що завдаємо удару, боїмося, тому що тремтимо”. Порівняно з рудиментарною теорією емоцій, яка розглядає їх у контексті елементарних програм поведінки, теорія Джеймса-Ланге стосується глибинних механізмів поведінки, оцінюючи емоції на підготовчій стадії як набір вегетативних реакцій, що забезпечують реалізацію плану дій. Слід звернути увагу, що в обох концепціях емоції розглядаються дещо однобоко, як атрибут невеликого набору природжених програм поведінки, тому створюється враження, що ряд процесів нашої свідомості позбавлений емоційного супроводу, відповідно стає важко пояснити властиве людині багатство емоційної сфери [5].

Теорія емоцій Cannon-Bard. На думку У. Кенона, гамму емоційних відчуттів людини у контексті теорії Джеймса-Ланге неможливо зіставити з відносно невеликою різноманітністю вегетативних виявів. Пізніше Ф. Бард довів одночасність фізіологічних і суб'єктивних виявів емоційного процесу. Розвиток цих уявлень, підкріплений даними фізіології, привів до висновку, що під час сприйняття подій, які викликають емоції, нервові імпульси спочатку надходять у таламус, де збудження розщеплюється, частина його йде в кору великих півкуль,

породжує суб'єктивні переживання емоцій, а інша половина прямує в гіпоталамус, який управляє фізіологічними змінами в організмі. Дана гіпотеза показала взаємини між емоційною і руховою сферами і сприяла розумінню сенсорної природи емоцій [10; 11].

Активаційна теорія Lindsley-Hebb заснована на роботах Дж. Морucci і Х. Меґоуна, які показали наявність у стовбурі мозку неспецифічної системи, здатної активувати кору великих півкуль. Подальші дослідження встановили наявність неспецифічної активуючої системи в таламусі та участь стриопалідарної системи до регуляції рівня активності. Оскільки дані утворення забезпечують силу й інтенсивність процесів, що протікають у мозку, допомагають організму адаптуватися в місці існування, а окремі ділянки даної системи знаходяться в реципрокних відносинах, було зроблено припущення, що емоції є сенсорним еквівалентом активуючої системи мозку. Д. О. Хебб провів аналіз електроенцефалографічної картини роботи мозку у зв'язку з діяльністю ретикулярної формації і показав, що її активність корелюється з силою, тривалістю та якістю емоційного переживання. Своєї ідеї Д. О. Хебб виразив графічно і показав, що для досягнення успішного результату діяльності людині необхідний оптимальний, середній рівень емоційного збудження. Дана теорія доповнила наявні уявлення про зв'язок емоцій з поведінкою і вегетативними реакціями, показавши їх зв'язок з активуючою системою мозку [8].

Двофакторна теорія емоцій С. Schachter пропонує розглядати емоцію як поєднання двох компонентів: фізіологічного збудження і когнітивної інтерпретації цього збудження. Згідно з теорією, “продукти процесу пізнання використовуються для інтерпретації значення фізіологічних реакцій на зовнішні події”. Ілюструє дану теорію такий експеримент: “Чотири групи студентів складала іспит. Заздалегідь з цими студентами проводили експеримент, в якому дві групи опитувалися в умовах ворожості, а дві інші в умовах дружнього ставлення. На іспиті одна з кожної пари груп отримала ін'єкцію адреналіну, а друга – контрольну ін'єкцію фізіологічного розчину. Студенти зробили звіт про свої переживання. Як очікувалося, перша група відчувала переважно негативні емоції, а друга – позитивні. Вплив же адреналіну

виявився несподіваним. Він підсилював як позитивні, так і негативні емоції. Який би фізіологічний стан не викликала ін'єкція, його знак визначався настановою соціального оточення студентів, а не введеною речовиною” [12]. Емоція, з одного боку, обумовлюється енергетичним компонентом свідомості, а з другого – її якість визначається взаємодією змісту свідомості і можливою програмою дій. Двофакторна теорія побічно відокремлює проблему сили і знаку емоції від її якісного змісту. Власне на енергетичний компонент емоцій указують багато дослідників, але залишається неясним механізм його реалізації в системі інших психічних явищ. Наприклад, ідею про рівень збудливості мозку як модифікатор поведінки тварин знаходимо у Л. В. Крушинського. Ця гіпотеза ґрунтувалася на дослідах, в яких штучне підвищення збудливості нервової системи боязких і злих собак введенням фармакологічних засобів приводило до значного посилення активно- і пасивнооборонних реакцій [12].

Відповідно до біологічної теорії емоцій П. К. Анохіна, у процесі еволюції емоції удосконалювалися так само, як м'язи, зір і слух. Найбільш розвинена система емоцій у людини, оскільки у неї разом з біологічними потребами з'являються потреби фізіологічні. Провідні емоції з негативним знаком сигналізують організму про відхилення в його внутрішньому середовищі, що активує відповідну програму дій. Завершення цілеспрямованих дій супроводжується позитивним емоційним фоном, що закріплюється в пам'яті тварини як “отримання нагороди”. Пояснюючи свою позицію, П. К. Анохін наводить приклад, коли хижак протягом багатьох днів цілеспрямовано переслідує свою здобич, що супроводжується як негативними переживаннями (відчуття голоду), так і позитивними (процес насичення). Отже, “провідні емоції беруть участь у формуванні функціональної системи, визначаючи вектор, тобто спрямованість поведінки, постановку мети, формування акцептора результату дії. Ситуативні емоції, що виникають при оцінці окремих етапів дії, дозволяють коригувати поведінку і досягати поставленої мети”. Таким чином, основне інформаційне навантаження в біологічній теорії несе її знак, який маркує програму поведінки і додає останній певної спрямованості [13].

Потребнісно-інформаційна теорія емоцій П. В. Симонова розвиває ідею П. К. Анохіна про те, що якість емоції необхідно розглядати з позицій ефективності поведінки. Уся сенсорна різноманітність емоцій зводиться до уміння швидко оцінити можливість або неможливість активно діяти, тобто побічно прив'язується до активуючої системи мозку. Емоція подається як якась сила, яка управляє відповідною програмою дій і в якій зафіксована якість цієї програми. З огляду даної теорії, передбачається, що “емоція – це віддзеркалення мозком людини і тварин якої-небудь актуальної потреби (її якості і величини) і вірогідності (можливості) її задоволення, яку мозок оцінює на основі генетичного і раніше набутого індивідуального досвіду” [14].

У контексті теорії когнітивного дисонансу Л. Фестингера емоція розглядається як процес, якість якого визначається узгодженістю взаємодіючих систем. Позитивне емоційне переживання з'являється тоді, коли план дій, що реалізовується, не зустрічає на своєму шляху перешкод. Негативні емоції пов'язані з розбіжністю між поточною діяльністю і очікуваним результатом. Дисонанс, невідповідність між очікуваними і дійсними результатами діяльності припускають існування двох основних емоційних станів, які безпосередньо пов'язані з ефективністю когнітивної діяльності, побудовою планів активності і їх реалізацією. Таке розуміння емоцій, обмежене поясненням їх позитивного або негативного компонента, дещо однобоко показує природу емоцій як сигнальної системи, що реагує на якість програм поведінки і вваляє активну, енергетичну сторону емоцій, а також їх якісне різноманіття. У той же час дана теорія підкреслює залежність знаку емоцій від якості програми дії, а не від якості емоційного відчуття [10].

Єдина концепція свідомості й емоцій Ю. І. Александрова формує уявлення про емоції з погляду системної психофізіології. Системний підхід дозволяє більш глибоко визначити місце емоцій в організації мозкових процесів. Проводиться розподіл між поведінкою й емоціями, причому останні визначаються як феномен сенсорної сфери, еквівалент свідомості. Таке розуміння емоцій примушує інакше розставити акценти в розумінні самої свідомості. Згідно з викладеним матеріалом: “Емоції характеризують реалізацію систем, що формуються

на початкових етапах онтогенезу і забезпечують мінімальний рівень диференціації (“добре-погано”). Свідомість характеризує реалізацію систем, формування яких на пізніх етапах розвитку обумовлює прогресивне збільшення диференційованої у співвідношенні організму і середовища і ускладнення поведінки. Усі системи спрямовані на досягнення позитивних адаптивних результатів поведінки” [15].

Як специфічні суб’єктивні стани (або переживання) емоції – один з феноменів внутрішнього життя людини (В. К. Вілюнас [16]), що найяскравіше виявляються, певною мірою доступний самоспостереженню, самоаналізу і рефлексії.

Підкреслимо, що саме тут, у початкових визначеннях і поняттях, до цих пір панують різночитання, а також велика плутанина і неточність їх вживання. Найбільша і поширена в літературі неточність полягає у використанні понять “емоція” і “відчуття”, “емоція” і “афект” як взаємозамінних, що свідчить про нечітке розрізнення окремих підкласів цілісної емоційної системи, що динамічно змінюється. Наприклад, емоційна система людини дуже часто називається афективною (особливо в медичній літературі), хоча в психологічній літературі є і вужче визначення афекту, не тотожне поняттю “емоція”. Оскільки ці поняття (емоція і афект, емоційний і афективний стан) часто не диференціюються чітко, створюється враження непотрібності (або надмірності) деяких з них.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Психологія емоційної сфери дітей є значною проблемою, якою займалась і займається значна кількість закордонних та вітчизняних науковців. У даній сфері описано гіпотези і теорії, які охоплюють різні підходи до охарактеризування природи емоцій, почуттів та емоційної сфери загалом, що дає можливість стверджувати про повноцінне дослідження даної сфери особи. У подальшому це дає можливість для досліджень часткових виявів емоцій людини в тій чи іншій життєвій ситуації, а також для дослідження проблеми емоційного розвитку дітей з різноманітними обмеженнями життєдіяльності та особливими освітніми потребами в процесі активного запровадження інклюзивної форми навчання в загальноосвітніх закладах, яка набирає своєї популярності та необхідності в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Дарвін Ч. Вираз емоцій у людини і тварин / Ч. Дарвін. – М., 1872.
2. Posner J. The circumplex model of affect: An integrative approach to affective neuroscience, cognitive development, and psychopathology / J. Posner, J. A. Russell, and B.S. Peterson // *Development and Psychopathology* 17 – 2005, P. 715–734.
3. Уэллс Г. К. Павлов и Фрейд: Pavlov and Freud / Г. К. Уэллс. – М. : Издательство иностранной литературы, 1959. – 606 с.
4. Виноградова О. С. Гиппокамп и память / О. С. Виноградова. – М. : Наука, 1975. – 334 с.
5. [Lacasse K.](#) Going with your gut: How William James' theory of emotions brings insights to risk perception and decision making research / [K. Lacasse](#) // [New Ideas in Psychology](#). – [Volume 46](#). – 2017. – August. – P. 1–7.
6. [Gordillo-García A.](#) The challenge of instinctive behaviour and Darwin's theory of evolution / [A. Gordillo-García](#) // [Endeavour](#). – [Volume 40](#). – [Issue 1](#). – 2016. – March. – P. 48–55.
7. [Colzato L. S.](#) Darwin revisited: The vagus nerve is a causal element in controlling recognition of other's emotions / [L. S. Colzato](#), [R. Sellaro](#), [C. Beste](#) // [Cortex](#). – [Volume 92](#). – July 2017. – P. 95–102.
8. Немов Р. С. Общие основы психологии / Р. С. Немов // Психология. Кн. 1. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 688 с.
9. Rivera de J. A structural theory of the emotions / J. De Rivera // *Psychological Issues*. – 10 (4, Mono 40). – P. 178.
10. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб., 1999. – 464 с.
11. Friedman В. Н. Feelings and the body: The Jamesian perspective on autonomic specificity of emotion / В. Н. Friedman // *Biological Psychology*. – Volume 84. – P. 383–393.
12. Крушинский Л. В. Эволюционно-генетические аспекты поведения / Л. В. Крушинский. – М. : Наука, 1991. – Т. 1. – 258 с.
13. Анохин П. К. Эмоции // Психология эмоций / состав. : Ю. Б. Гиппенрейтер, В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 288 с.
14. Симонов П. В. Эмоциональный мозг / П. В. Симонов. – М. : Наука, 1981. – 320 с.
15. Александров Ю. И. Единая концепция сознания и эмоций: экспериментальная и теоретическая разработка / Ю. И. Александров // Первая Российская конференция по когнитивной науке : тезисы докладов / Казань, 9–12 октября 2004 года. – Казань: КГУ, 2004. – С. 14,15.

16. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.

Рецензент – кандидат психологічних наук, доцент Мазур В. М.

Лисенкова И. П. Проблема эмоциональной сферы детей

В статье поднята проблема анализа психологии эмоциональной сферы детей. Проанализированы теоретические основы формирования эмоциональной сферы, основные закономерности данной сферы. Представлены результаты исследовательской работы по анализу основных теорий эмоций, которые разрабатывались и использовались учеными-психологами классиками и современными исследователями в области общей психологии, специальной психологии и психологии эмоционального развития личности.

Ключевые слова: *эмоции, эмоциональная сфера, эмоциональное развитие, теории эмоций, психология эмоциональной сферы.*

Lysenkova I. Problem of Psychology of Emotional Sphere of Children

The article is devoted to the problem of analysis of psychology of emotional sphere of children. The psychical and physical health of children occupies the special place among global problems of humanities which per acute declares about itself in new, XXI century. The numerous approaches for the decision of this problem is more frequent based on the study of quality of medical service, atmosphere in the family and relations of child with near adults, study of ecological situation, social surroundings, receptivity of children to the diseases and other external factors.

Internal factors, which influence on the psychical health of children and major terms which determine this prosperity are less studied considerably. It is possible to examine an emotional sphere as difficultly organized system of adjusting of conduct of child as one of such internal factors which are the powerful regulator of psyche of child, and accordingly its health.

The emotional sphere of child is examined as one of base pre-conditions of general psychical development, as a kernel of becoming of personality of child (O. V. Zaporozhets), as one of fundamental internal factors

which determine the psychical health of child and becoming of it initial healthy psyche.

If feeling, perception, thought of human represent properties, regularities of objects, things and phenomena, in experiencing of man its attitude is represented toward objects, phenomena, events of reality, depending on that, how the necessities of human satisfy or dissatisfy these objects. An emotion is an estimation in form experiencing of information about the outer and internal world, which enters in brain.

Scientists in the area of physiology, pedagogics and psychology proposed many theories in relation to an origin, forming and development of emotions and emotional sphere of human exactly for the solution of problem of development of emotional sphere of personality. The place in modern psychological science found the followings theories, such as: evolutionary theory of origin of emotions (Ch. Darwin), rudimentary theory of emotions, psychoanalytical conception of emotions, structural theory of emotions (J. Papez), organic theory of emotions (James-Lange), theory of emotions (Cannon-Bard), activating theory (Lindsley-Hebb), twofactor theory of emotions (C. Schachter), biological theory of emotions (P. K. Anokhin), need-informational theory of emotions (P. V. Simonova), unique conception of consciousness and emotions (Yu. I. Aleksandrov) et al.

Keywords: *emotions, emotional sphere, emotional development, theories of emotions, psychology of emotions, psychology of emotional sphere.*